

UDC: 94(474.5):94(477)"1655"

Олександр Юга,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного університету
Імені Івана Огієнка (Україна, Кам'янець-Подільський),
oleksandr.juha@i.ua,
orcid.org/0000-0001-9872-8929

ЗГАСАННЯ ІНТЕРЕСУ ЛИТОВСЬКОЇ ЗНАТІ ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ "УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ" В РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1655 р.

У статті з'ясовуються причини згасання інтересу представників знаті Великого князівства Литовського до розв'язання "української проблеми" в Речі Посполитій, що спостерігалося упродовж другої половини 1655 р. Визначено чинники, які впливали на сприйняття й оцінки литовськими урядовцями становища Литви в середині 1655 р., а відповідно їх внутрішньо- та зовнішньополітичні орієнтири.

Визначено, що після нападу влітку 1655 р. на Річ Посполиту шведських військ та перебуваючи в стані війни з Московською державою, в середовищі правлячої еліти Великого князівства Литовського виокремилися декілька угруповань: прошведське, промосковське та пропольське. Натомість, немає даних, які б чітко засвідчували існування проукраїнського угруповання. Залишається нез'ясованим, яку позицію щодо козацької України займали прихильники інших векторів зовнішньополітичного курсу Литви, які і склали політичну еліту князівства – Я. Радзивілл, П. Сапіга, В. Гонсевський та інші урядовці.

З'ясовано, що в умовах наступу російських та шведських військ серед литовської знаті відбулося різка втрата інтересу до розв'язання власне "української проблеми". Значно більшої ваги набувала проблема порятунку теренів Великого князівства Литовського та відстоювання окремими представниками владних кіл або угрупованнями знатних родів власних прагматичних інтересів. Причому пошук найоптимальніших шляхів і засобів їх реалізації пов'язувався в основному з двома зовнішньополітичними векторами: шведським і російським. Частина впли-

вових у князівстві родів вбачала порятунок свого становища у підтримці короля Яна Казимира та збереженні єдності Речі Посполитої. За таких умов власне "українська проблема" влітку – восени 1655 р. зникла з поля зору литовської знаті.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Я. Радзивілл, литовська знать, "українська проблема", Річ Посполита, Швеція, Московська держава.

Oleksandr Juha,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Lecturer at the Kamyanets-Podilsky
National University named after Ivan Ogienko
(Ukraine, Kamianets-Podilskyi),
oleksandr.juha@i.ua,
orcid.org/0000-0001-9872-8929

LOSS OF INTEREST OF THE LITHUANIAN NOBILITY IN THE SOLUTION OF THE "UKRAINIAN PROBLEM" IN THE COMMONWEALTH IN THE SECOND HALF OF 1655

The article explains the reasons for the disappearance of the interest of the nobility of the Grand Duchy of Lithuania in the solution of the "Ukrainian problem" in the Commonwealth, which was observed during the second half of 1655, and, accordingly, their domestic and foreign policy orientations.

It is determined that after the attack of the Polish Commonwealth on 1655 in the summer of 1655, and in a state of war with the Moscow state, several groups emerged in the midst of the ruling elite of the Grand Duchy of Lithuania: the Swedish, the pro-Moscow and the pro-Polish. Instead, there is no evidence that clearly demonstrates the existence of a pro-Ukrainian group. It remains unclear what position the supporters of other vectors of Lithuania's foreign policy have taken regarding Cossack Ukraine, which included the political elite of the principality – J. Radziwill, P. Sapiga, V. Honsiewski, and other officials.

It was found that in the conditions of attack of Russian and Swedish troops among the Lithuanian nobility there was a sharp loss of interest in solving the "Ukrainian problem". Much more important was the problem of saving the territory of the Grand Duchy of Lithuania and asserting certain representatives of power circles or groups of noble families of their own pragmatic interests. Moreover, the search for the best ways and means of their realization was connected mainly with two foreign policy vectors: Swedish and Russian. Some influential in the principality of the families saw the salvation of their position in support of King Jan Casimir and the preservation of the unity of the Commonwealth. Under such conditions, the actual "Ukrainian problem" in the summer – in the autumn of 1655 disappeared from view of the Lithuanian nobility.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Ya. Radziwill, Lithuanian nobility, "Ukrainian problem", Commonwealth, Sweden, Moscow state.

Однією з подій, яка значно ускладнила становище Речі Посполитої в середині XVII ст., був напад на неї влітку 1655 р. Швеції. Він відбувся в час, коли тривала війна з козацькою Україною та Московською державою. Як наслідок, це стало для Польсько-Литовської держави неабияким випробуванням на міцність, адже питання збереження єдності держави та монолітності її політичної еліти в умовах федеративного устрою стало надзвичайно актуальним. Справа в тому, що від утворення в 1569 р. Речі Посполитої відносини між Литвою та Коронаю були далеко не бездоганними. В значній мірі це було зумовлено прагненням литовської політичної еліти відстояти і зберегти політичну рівноправність князівства з Коронаю в межах єдиного державного тіла.

В умовах шведського наступу 1655 р. для Литви йшлося вже не стільки про рівноправність, скільки про власний порятунок, адже її територія перетворювалася на епіцентр військового протистояння. Відтак, не маючи підтримки з боку Варшави та можливості вести одночасну боротьбу з козацькою Україною, Московською державою та Швецією, литовський гетьман Я. Радзивілл разом з багатьма магнатами вирішили укласти угоду з останньою на умовах визнання свого підданства королю Карлу X (Kubala, 1910: 267–291; Wasilewski, 1984: 159; Wisner, 1981: 91, 98). Власне це ставило під загрозу результати Люблінської унії, адже Річ Посполита, як проголошена у 1569 р. держава з двох складових – Корони і Литви, втративши фактично одну з них, могла продовжити своє існування лише в якості Корони Польської (і то навіть в її структурі владу короля Швеції визнала Великопольща (Wisner, 1981: 85)).

Попри примирення Великого князівства Литовського зі Швецією, його становище залишалося складним у зв'язку з продовженням війни з Московією та окупацією її військами литовських теренів. У зв'язку з цим, немало-важливе значення мало питання відносин з козацькою Україною, яка від початку 1654 р. була союзником Московської держави.

Аналіз наявних джерел та наукової літератури засвідчує, що в умовах наступу російських та шведських військ на території Великого князівства Литовського в середовищі його правлячої еліти виокремилися декілька угруповань: прошведське, промосковське та пропольське. Натомість, немає даних, які б чітко засвідчували існування проукраїнського угруповання. Залишається нез'ясованим, яку позицію щодо козацької України займали прихильники інших векторів зовнішньополітичного курсу Литви, які і склали політичну еліту князівства – Я. Радзивілл, П. Сапіга, В. Гонсевський та інші урядовці.

Проблеми української політики Великого князівства Литовського в середині XVII ст. загалом та позицій окремих представників його владної верхівки вже торкалися у своїх дослідженнях М. Грушевський (Hrushevskyi, 1997: 870–1631), В. Газін (Gazin, 2015: 160–168), Т. Василевський (Wasilew-

ski, 1973: 125–147), Г. Віснер (Wisner, 1981: 83–103), К. Коссаржецький (Koszarzecki, 2007: 277–301), Л. Кубаля (Kubala, 1910), М. Матвійов (Matwijów, 2001: 10–32), В. Чаплинський (Czaplinski, 1957: 137–196), Л. Заборовський (Zabogovsky), 1994) та ін. Проте, з'ясування причин втрати литовською правлячою верхівкою інтересу до розв'язання "української проблеми" в Речі Посполитій в другій половині 1655 р. не було предметом спеціального дослідження, що і зумовлює актуальність пропонованої статті.

Відомо, що упродовж 1654 р. та першої половини 1655 р. литовський гетьман Я. Радзивілл дотримувався курсу, спрямованого на врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким шляхом домовленостей з верхівкою козацької старшини, наданням їй вигідного статусу в Речі Посполитій та покращенням становища реєстрового козацтва. Так, ще в другій половині березня 1655 р. Я. Радзивілл у своїх зверненнях до Б. Хмельницького, наказного гетьмана І. Золотаренка та представника київського метрополита ніжинського протопопа М. Філімоновича підкреслював готовність Яна Казимира продемонструвати українцям "милість" і "ласку" та намагався вплинути на Золотаренка й старшину, обіцяючи їм особливі привілеї і свою особисту підтримку перед королем (Akty, 1889: 535–540, 546–550). Наприкінці травня спеціальною делегацією від обох палат сейму було розроблено інструкцію для переговорів з українським урядом. Серед цілого ряду річпосполитських урядовців її підписали також Я. Радзивілл і литовський підканцлер К. Л. Сапіга (Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi, Rkps. 402: 51–60; Hrushevskiy, 1997: 1093–1096), що дає підстави говорити про їх підтримку необхідності проведення переговорів з Військом Запорозьким. Результатом примирення мав стати розрив козацької України з Московською державою.

Проте, виникає питання – як змінилася позиція литовських урядовців щодо шляхів розв'язання "української проблеми" після нападу Швеції та чи можна говорити про монолітність політичної еліти князівства у ставленні до козацької України?

Дані джерел свідчать, що станом на липень 1655 р., в умовах розгортання наступу шведів, Я. Радзивілл і В. Гонсевський очолювали литовські війська, які протистояли наступу російських військ (Zabogovsky), 1994: 8). Проте, дуже швидко їх позиції розійшлися. Перший з них відразу ж пішов на порозуміння зі шведським королем Карлом X. Таке рішення було зумовлене успіхами російських військ та слабкістю власне литовських, що не дозволяло вчинити належного спротиву. Ініціатором ідеї підданства шведському королю швидше за все був віленський біскуп Є. Тишкевич, позицію якого підтримав Я. Радзивілл. Так, в листі від 4 серпня до Я. Лещинського литовський гетьман повідомляв, що "йдучи за думкою й. м. біскупа віленського написав лист, прохаючи шведів про допомогу" (Czaplinski, 1957: 156; Wisner, 1981: 86). Листа підписали також Є. Тишкевич й Б. Радзивілл і наприкінці

липня його було відправлено шведському королю (Wasilewski, 1973: 136). Як пізніше визнавав Я. Радзивілл, все це робилося тому, що "іншого способу рятуватися не було" (Wasilewski, 1973: 135), оскільки була нагальна потреба, "щоб їх (литовців – *Авт.*) від царської величності швед заступив" (Zaborovsky`j, 1994: 27).

Цікаво, що з-поміж умов, на яких частина литовської верхівки погоджувалася на прийняття шведської протекції, йшлося про право спільної участі з коронним військом "проти спільного неприятеля: царя і козаків" (Wisner, 1981: 87). Відтак, припускаємо, що вже в умовах наступу шведських військ позиція Я. Радзивілла дещо змінилася: якщо наприкінці травня – початку червня він схилився до безпосередніх переговорів з Б. Хмельницьким (з метою послаблення військового потенціалу Московії), то з липня така необхідність у сприйнятті литовського гетьмана очевидно відпала, адже з'явився шанс скористатися послугами куди сильнішого союзника – Швеції. Окрім того, не слід відкидати намірів литовського гетьмана скористатися шведською підтримкою задля зміцнення власного авторитету і влади в князівстві. Тим більше, що ситуація для цього дійсно була сприятливою, адже Річ Посполита стояла перед перспективою розпаду, король Ян Казимир втрачав владу. Як з'ясував польський дослідник Г. Віснер Януш і Богуслав Радзивілли планували добитися з допомогою шведського короля утворення з теренів Литви і частини Корони двох підвладних їм князівств, які в результаті утворили б одну державу (Wisner, 1981: 89). Можливо йшлося також про спробу повернути території, втрачені Литвою в результаті укладення Люблінської унії 1569 р.

Водночас, здійснювалися заходи щодо стримування наступу російських військ шляхом переговорів з царськими боярами і воєводами, а також і з українськими урядовцями. Саме з таким розпорядженням до Я. Радзивілла на початку серпня через свого секретаря звернувся Ян Казимир, щоб литовський гетьман "якими зможе способами, щоб в такій опалі Вітчизни, з москалями і козаками, мир уклав" (Wisner, 1981: 89). 4 серпня віленський біскуп Є. Тишкевич звернувся до полковника І. Золотаренка з пропозицією укладення перемир'я – "щоб кров не проливати". Також просив бути "заступником перед воєводами його ц. в. (царської величності – *Авт.*), щоб краще помириться" (Zaborovsky`j, 1994: 11–12). Звернення Є. Тишкевича було поодиноким випадком в контексті безпосередніх контактів представників литовських владних кіл з українськими урядовцями в умовах шведського наступу на Річ Посполиту. Причому не з питання розв'язання власне "української проблеми", а в контексті пошуку додаткових важелів впливу на російський уряд задля укладення перемир'я з Московією.

5 серпня Є. Тишкевич, Я. Радзивілл і В. Гонсевський звернулися з листом до російських воєвод з пропозицією укладення перемир'я – "щоб давні відносини знову могли бути підтверджені такими договорами, якими б вічну

прияєнь непорушно могли дотримати" (Zaborovsky`j, 1994: 17). Цікавою була спроба авторів листа переконати адресатів у єдності в середовищі литовської політичної еліти щодо курсу на укладення договору з царем: у зверненні зазначалося – *"ми, сенатори, урядники і рицарство ВКЛ"*, що було далеким від реального стану справ у князівстві. Так, сам Я. Радзивілл наприкінці серпня під час розмов з царським послом В. Ліхарьовим визнавав, що *"у нас думка наша по різному пішла, у всіх у нас думка різна"* (Zaborovsky`j, 1994: 31).

В деяких випадках позиції представників литовської знаті влітку 1655 р. відзначалися неоднозначністю. Зокрема, це стосувалося литовського польного гетьмана В. Гонсевського. Як з'ясував український дослідник В. Газін, з однієї сторони він орієнтувався на Москву і покладався на милість царя, а з іншої – декларував свою відданість королю Яну Казимиру і Речі Посполитій (Gazin, 2015: 161–162; Zaborovsky`j, 1994: 30–31). Більше того, звинувачував Я. Радзивілла у зраді польського короля, стверджуючи, що *"панства багато з ним не хочуть до шведів"* (Zaborovsky`j, 1994: 30). До підтримки Я. Казимира схилився також П. Сапіга (Zaborovsky`j, 1994: 46). Хоча також не відкидав і необхідності переговорів з царем. Так, за даними російського посла Ф. Ртищева, який зустрічався з П. Сапігою в 20-х числах вересня *"і гетьман П. Сапіга, і сенатори пили чашу за здоров'я й. ц. в. (його царської величності – Авт.), і за королівське вкупі (водночас)"* (Zaborovsky`j, 1994: 50).

Також надіслали до царя свого посла С. К. Глядовіцького з проханням, щоб цар *"війська свої затримав і не велів надалі чинити з неприязню і з війною"*. Позицію П. Сапіги підтримували брестський воєвода М. Брезовський, маршалок великий литовський К. Завіша та мстиславський воєвода Ю. Гурський (Zaborovsky`j, 1994: 53–54, 63–64). Щодо їх ставлення до шведів, то у випадку *"якщо швед на них наступатиме, то і вони проти них стояти будуть і битися до смерті"* (Zaborovsky`j, 1994: 64). В окремому пункті зверталися до царя з проханням *"гетьмана Богдана Хмельницького і київських воєвод від війни стримати"* (Zaborovsky`j, 1994: 65). Погоджуємося з висловленими В. Газіним міркуваннями, що неоднозначна політика представників литовської знаті була зумовлена одночасним бажанням частини литовських урядовців (за умов непевності становища Великого князівства Литовського) шляхом постійного декларування прихильності до московського царя стримати наступ російських військ, зберегти свої володіння на теренах Литви та, водночас, побоюваннями заміни шляхетської демократії царським самодержавством (Gazin, 2015: 162).

Отже, після нападу влітку 1655 р. на Річ Посполиту шведських військ та перебуваючи в стані війни з Московською державою, в середовищі литовської знаті відбулося різке згасання інтересу до розв'язання власне *"української проблеми"*. Значно більшої ваги набувала проблема порятунку теренів Великого князівства Литовського та відстоювання окремими представни-

ками владних кіл або угрупованнями знатних родів власних прагматичних інтересів. Причому пошук найоптимальніших шляхів і засобів їх реалізації пов'язувався в основному з двома зовнішньополітичними векторами: шведським і російським. Частина впливових у князівстві родів вбачала порядок свого становища у підтримці короля Яна Казимира та збереженні єдності Речі Посполитої. За таких умов власне "українська проблема" влітку-восени 1655 р. практично зникла з поля зору литовської знаті.

BIBLIOGRAPHY

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и К^о, 1889, т. 14: 1654–1655 гг., 902.
- Газін В. Між Москвою та Варшавою: Вінцент Корвін-Госевській як образ литовської еліти в умовах російсько-польської війни 1654–1667 рр. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства литовського*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015, т. 3, 160–168.
- Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, 1997, т. IX, ч. 2: 1654–1657, 870–1631.
- Заборовский Л. В. *Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследования*. Москва: Наука, 1994, 189.
- Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi*. Rkps. 402, 51–60.
- Czaplinski W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej. *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*. Warszawa, 1957, т. 1, 137–196.
- Kossarzecki K. Szlachta litewska wobec panowania szwedzkiego i moskiewskiego w okresie załamania Rzeczypospolitej przełomu 1655 i 1656 roku. *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. Warszawa: DiG, 2007, 277–301.
- Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. *Szkice historyczne*. Kraków, 1910, ser. 3, 443.
- Matwijów M. Próby mediacji hetmana litewskiego J. Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655. *Wroclawskie studia wschodnie*, 2001, № 5, 10–32.
- Wasilewski T. *Ostatni Waza na polskim tronie*. Katowice, 1984, 295.
- Wasilewski T. Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 r. i jej wyznaniowe motywy. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 1973, т. 18, 125–147.
- Wisner H. Rok 1655 w Litwie: petraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 1981, r. XXVI, 83–103.

REFERENCES

- Akty, 1889 – *Akty, odnosyashhiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii*. (1889). Sankt-Peterburg: Tip. F. Eleonskogo i K° (Vol. 14: 1654–1655). [in Russian].
- Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. Rkps. 402*, 51–60. [in Polish].
- Czaplinski, 1957 – Czaplinski, W. (1957). Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej. *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660* (Vol. 1). Warszawa, 137–196. [in Polish].
- Gazin, 2015 – Gazin, V. (2015). Mizh Moskvoiu ta Varshavoiu: Vintsent Korvin-Hosievskii yak obraz lytovskoi elity v umovakh rosiisko-polskoi viiny 1654–1667 rr. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva lytovskoho* (Vol. III). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 160–168. [in Ukrainian].
- Hrushevskyy, 1997 – Hrushevskyy, M. S. (1997). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (Vol. IX, 2: 1654–1657). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Kossarzecki, 2007 – Kossarzecki, K. (2007). Szlachta litewska wobec panowania szwedzkiego i moskiewskiego w okresi załamania Rzeczypospolitej przełomu 1655 i 1656 roku. *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. Warszawa: DiG, 277–301. [in Polish].
- Kubala, 1910 – Kubala, L. (1910). Wojna moskiewska r. 1654–1655. *Szkice historyczne*, 3. [in Polish].
- Matwijów, 2001 – Matwijów, M. (2001). Próby mediacji hetmana litewskiego J. Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655. *Wroclawskie studia wschodnie*, 5, 10–32. [in Polish].
- Wasilewski, 1984 – Wasilewski, T. (1984). *Ostatni Waza na polskim tronie*. Katowice. [in Polish].
- Wasilewski, 1973 – Wasilewski, T. (1973). Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 r. i jej wyznaniowe motywy. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, (18), 125–147. [in Polish].
- Wisner, 1981 – Wisner, H. (1981). Rok 1655 w Litwie: petraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. R. XXVI, 83–103. [in Polish].
- Zaborovsky, 1994 – Zaborovsky, L. V. (1994). *Velikoe kniazhestvo Litovskoe i Rossiya vo vremya polskogo Potopa (1655–1656 gg.): Dokumenty, issledovaniya*. Moskva: Nauka. [in Russian].